

Bosnyáknyakú tyúk és zsidónyelű kés

1. Ismét ír Szabó József a *bosnyáknyaku* 'kopasz nyakú <tyúk, csirke>' szóról mint jelentéssűrítő szóösszetételről, amely hasonló-hasonlított jelentésszerkezetű (Szabó 2009). A korábbi írásaiból tudhatni, hogy a szót és a jelentését a KiskSz.-ból és az ÚMTsz.-ből ismeri (Szabó 2007a: 89). Szabó (2007b: I, 294) fejtegetésének lényege: „A *bosnyáknyaku* származékszó előtagja a *bosnyák* népnév, az állatokra (konkrétan: a tyúkfélékre) átvitt jelentése pedig föltételezésem szerint a mohamedán bosnyákok egykori hajviseletével magyarázható. A bosnyákok ugyanis – az oszmán-törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, s mivel a 16–17. században sokan telepedtek meg hazánkban [...], a korabeli magyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket.” A *bosnyáknyaku* és *bosnyák tyúk* kifejezéseket meg a velük jelölt tyúkfajtát én magam gyerekkorom óta használom, és ismerem Nagykanizsáról, illetőleg Kiskánizsáról és környékükről (vö. Büky 1982; Büky 2005: 124), ez külön is készített bemutatni Szabó József magyarázatának téves voltát (Büky 2009).

2.1. Leírtam: a kopasznyakú tyúk a Tibetből származik, és kereskedők révén Kis-Ázsián és a Balkánon keresztül került Erdélybe a 17. század vége felé. Erdélyből került e házi szárnyas a szerb és bosnyák hegyvidékre, s csak azután magyar területre. E tyúkfajta 1875-ben s még 1925-ben is Bécsben kiállításon szerepelt, ami azt jelzi, hogy nem volt mindennapos a szárnyas jószág, sőt a parasztság idegenkedett tőle. E baromfinak számos neve ismeretes (*erdélyi kopasznyakú tyúk*, *erdélyi kendermagos*, *bosnyák tyúk*, *csóré ~ csóri* ('tollatlan', 'meztelen') *nyakú tyúk*; *erdélyi kopasznyakú tyúk*, *Szeremley-tyúk*, *török tyúk*), minderre az adatokat l. Büky 2009: 242.

A kopasznyakú tyúk Erdélybe kerülésének ideje érdektelenné teszi Szabó Józsefnek a Kanizsa 1600-ban török kézre kerülésével, illetőleg a bosnyákok 16–17. században történt hazai megtelepedésével és hajviseletével kapcsolatos megállapításait, nevezetesen (amint idéztem már): „A bosnyákok ugyanis – az oszmán-törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, s mivel a 16–17. században sokan telepedtek meg hazánkban [...], a korabeli magyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket”. Egyébként a sokácok – horvát etnikai csoport – egy részét is hívták *bosnyák*-nak, e népcsoport, mint a horvátok túlnyomó többsége, nem mohamedán, így azután a bosnyák mint egy népcsoport neve korántsem bizonyosan azonos azzal az etnikummal, amelyre Szabó gondol. A bosnyáknyakú tyúk Erdélyen kívüli megjelenésének ideje sokkal későbbi, mint a Szabó József által szóba hozott (borotvált fejű?) mohamedán bosnyákok megjelenése. A hajviselet kérdése, pontosabban a tarfejűség, amelyre Szabó József hivatkozik, a 19. század közepe után – hiszen 1840-től tenyészt Szeremley, a bécsi kiállító bosnyák tyúkot Erzsébetvárosban – már ugyancsak érdektelen az időbeli különbség okán, s amúgy is nehezen lenne bizonyítható; Szabó József csupán annyit idéz forrásából, a Magyar néprajzi lexikonból, amennyi a kopasznyakú megjelöléséhez szükséges: „»A honfoglaló magyarság valószínűleg közép-ázsiai török módra borotvált fejű volt. Ezt a hajviseletet a 13. sz.-ban betelepülő kunok, majd az oszmán-törökök élesztették fel, akik nyomán a fej borotválása a DK-európai népeknél [...] újra divatba jött« (MNL. V. 1982: 209)” (Szabó 2009: 492). A lexikoncikk további részében olvasható: „Az erdélyi fejedelemség ezt a hajviseletet Lengyelország felé is továbbította. Paraszti előfordulásáról a 18. sz. végéig tudunk (Fel-

föld), a borotvált üstök divatja pedig a moldvai csángóknál a 20. sz. elejéig fennmaradt” (Flórián 1982). Érdekes tudnivaló e tárgyban: „Igazán törökösnek a teljesen megborotvált fejet tartották, amikor csak a fejtetőn hagyták meg az üstököt. De szokásos volt az is, hogy éppen az üstököt borotválták le, és fürtös hajukat hátul lógni hagyták. [...] Még 1780-ban is voltak öregek, akik üstökön kívül minden hajukat leborotválták [...]” (Flórián 1997: 709). A törökös, lógó üstökű hajviseletű (férfi)ember fejének képe nehezen kapcsolható a tyúkok és kakasok nyakának látványához. Mindenesre a bosnyáknyakú baromfik jóval később kapirgáltak magyar földön, minthogy eleink bárki ember kopasz fejével a nyakukat összehasonlíthatták volna. Csupán a tyúkfí származási helye jöhet szóba, vagyis az egyébként létező *bosnyák tyúk* mintájú megnevezés. Ezt igazolja a múlt századi jeles szótár is: „II. mn 2. A bosnyákok földjéről származó v. róluk elnevezett. ~ *lő, tyúk*” (ÉrtSz. *bosnyák* a.).

2.2. Szabó József mindegyik etimologizálásában az *-ú/-ű ~ -jú/-jű* képzős hasonlító-hasonlított jelentésszűrítő összetételnek tartja a *bosnyáknyaku* szót – összeszedve az efféle grammatikai formával kialakult szavakról, illetőleg a leíró nyelvtani értékeléseikről írottakból mindazt, amivel bizonyítani véli a *bosnyáknyaku* illetén voltát.

Éppen a már említett KiskSz. ismertetésében írtam: „Nem helyeselhetők azok az értelmezések, amelyek e példákkal szemléltethetők: *kreáca* 'egy szőlőfajta'; *tusakomba* 'egy gombafajta' [...]” (Büky 1982: 507. – NB. Itt és ekkor vezettem be a *KiskSz.* rövidítést.). Kiss Jenő az efféle pontatlan jelentésmegadásokat azzal magyarázza, hogy a nyelvjáráskutatónak sokszor nagyon nehéz, sőt lehetetlen a szaknyelvi pontosságú jelentések megállapítása, ami nemriktán bizonyára így is van, bár ilyenkor jelezni kellene, hogy a tárgy, a dolog vagy fogalom miért nem azonosítható, pl. a szót használó maga sem tudja, hogy pontosan mire vonatkozik; a szót különböző dolgok egyedeire használják stb. A jelentésmagyarázat kérdéses voltánál Kiss Jenő efféle nem gondol, viszont remélhetően nem a (nyelv)elmélet és a gyakorlat szembeállítására gondolva megállapítja, hogy a jelentésmagyarázatnál csak egy dolog nehezebb: „[...] íróasztal mellől eldönteni, hogy egy regionális tájszótár valamely jelentésmagyarázata pontos-e vagy pontatlan” (Kiss 1983: 330). Szabó József az *-ú/-ű ~ -jú/-jű* képzős melléknevekre vonatkozó általános megállapításokat a Kiss Jenő mondotta íróasztal mellett alkalmazza. A szakirodalmi gyakorlathoz mereven ragaszkodva az alakulatokhoz az általános, szerkezeti leírás alapján kapcsolja a *bosnyáknyaku* szót, ezért természetesen e tekintetben is tévútra kerül. – A „merek” kifejezés használatáról a 20. századi nyelvészek kapcsán I. Büky 2002: 130–1.

2.3. Az *-ú/-ű ~ -jú/-jű* képzős melléknevek szinkrón rendszerének ismerete alapján mondható, hogy *bosnyáknyaku* szóban hasonlítás van. Szabó korábban a bosnyákok nyakának és a tyúk nyakának csupaszságát vélte tertium comparationisnak (Szabó 2007b: 294), legutóbb pedig „A hasonló-hasonlított jelentésszerkezetű *bosnyáknyakú* elnevezés alapjául sokkal inkább a bosnyákok hajviselete, borotvált (kopasz) feje és a tyúkok csirkék (kopasz) nyaka közötti hasonlóság szolgálhatott” (A kiemelés az eredetiből való. – Szabó 2009: 494). Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni azt, hogy „[...] a nyelvi képek két fő elemének, a tárgyi (azonosított, hasonlított, kifejezett stb.) elemnek és az ezzel azonos, ehhez hasonló, ezt kifejező szorosabb értelemben vett képnek, képi elemnek a szemantikai távolsága” korlátozva van – írja Kemény (2002: 86), majd Harald Weinrich, Henri Morier, Fónagy Iván és mások kutatásai alapján is rámutat, hogy nem lehetnek a hasonló és hasonlított túl közeli rokonságban egymással, nem lehet túl széles a fedési sávjuk, túl sok a közös számájuk. Kemény Gábornak a Karinthy Frigyesztől vett, éppen emberi testrészekre vonatkozó példája jól szemlélteti a jelenség lényegét: „Szegény kezem, szegény, szegény kezek, de furcsa lábak vagytok is ti mind” (Kemény 2002: 86, 91). Egy bosnyák férfiú tar feje (amelyik többnyire kerek és színe általános emberi bőrszín) és egy tyúkfí tollatlan, kopasz, csóré és vörös bőrszínű nyaka egy (népi) beszélő közösség szemléletében sem kapcsolódhatik össze. Hiába alkalmazható tehát a *bosnyáknyaku* szóra a nyelvtani leírás mintája, ettől még az összetevők között nincs meg az a kapcsolat (hasonlítás), amelyet a pusztá forma megenged. „Az alárendelő szóösszetételek legnagyobb részét [...] nem lehet pontosan megfeleltetni egy szintaktikai szer-

kezetnek, ugyanis nem a mondaton belül keletkeztek, hanem mesterséges termékek, amelyeket a többi összetett szó analógiája alapján hoztak létre a beszélők, általában egy teljesen új fogalom megkülönböztető megnevezésére” – állapítja meg M. Korchmáros (2006: 209), majd taglalja a hasonlító jelentéstartalmú (*karikalábú, kökényszemű*) és az olyan összetett szavakat, amelyeknek értelmét, mint írja „[...] nem lehet egy-egy szabály alapján levezetni: a tagok közötti összefüggések bonyolult aszszociációs folyamatokon alapulnak, amelyeket különféle mondatrészetekkel, újabb elemek felhasználásával lehet csak megmagyarázni” [...]”. Ilyeténképpen a *bosnyáknyaku* szóról Szabó József formális szintaktikai levezetése téves szemantikai viszonyokhoz vezet.

2.4. A magyar gazdálkodásba vont (haszon)állatok megnevezésében rendre megjelenik a (viszonylagos) idegenhelyűség valamilyen jelölése: *török ~ asztraháni ~ szevasztropoli lúd* (Büky 2009: 233), *szimentáli marha, báznai sertés, lipicai ló* é. í. t. Erre a jelenségre Szabó József nem gondol, például (továbbra is) hasonlítást és birtokos kapcsolatot tartalmazó szerkezeteket (*kapafo-gu, tokmányóru, gunárnyaku, lófogu*) mutat be (Szabó 2009: 493), amelyeknek megléte – és a sok helyről sorolható hasonlóknak: „*Petrum dictum Vossegw*”, „*Thoma Wasfeyw*” (Oklsz.), *ħarom kraj-čaros lófasznye Lü kijës* (MNYA. 259: A – 21, megj.), *lófasznyakú* (ÚMTsz.), *fatökö, tökféjú* (ÉKsz.²) – a most tárgyalt kérdésben ugyancsak érdektelen.

2.5. A szóban lévő aprójóság sokféle megnevezésének egyike a *bosnyák tyúk*, illetőleg a **bosnyáknyakú tyúk* (→ *bosnyáknyaku*, l. KiskSz., ÚMTsz.). A *bosnyáknyakú* szó jelentése szerkezetből önállósult lexéma gyanánt 'tyúk, amelynek bosnyák a nyaka' (Büky 2009: 232). Ebben a jelentés-leírásban magától értetődik a baromfi tartói és ismerői számára, hogy a *bosnyák* 'bosnyákok által tenyésztett tyúkok közül való fajtára jellemző', vagyis kopasz nyakú. A korábban megjelentet etimológiámban sajnálatos módon ezt a magyarázatot külön nem említettem, csupán a végkövetkeztetés tartalmazza – amelynek egyik részét Szabó József (2009: 494) idézte is, de az egész nem vette figyelembe –: „Így lett *bosnyáknyakú*, azaz 'bosnyák vidékről való (és kopasz nyakú) tyúk', amely kifejezésben immár a *bosnyák* 'kopasz' jelentésű” (Büky 2009: 233).

Ez a fajta jelentésátmozdulás a szó szerkezetekben, összetételekben korántsem ritka, a folyamat így megy végbe: **bosnyák* ⊇ *kopasz* ⊇ *nyakú* [⊆ *tyúk*] ≡ *bosnyák* $\stackrel{\subseteq \text{kopasz}}{\supseteq}$ *nyakú*. Hadrovics (1992: 89) írja ezekről az egyszerűsödéshez vezető jelentésváltozásokról, amelyeknek (kiemeléssel szedve) nevet is ad: „Az összetételek közül különösen a kettőnél több tagból állók hagynak el szívesen egy tagot, főleg a középsőt. Így lett az *aszú-szülő-bor*-ból, amelyre számos régi példánk van, teljesen »értelmetlenül« az *aszúbor*; a *menny-ütő-kő*-ből *menyő* [...], az *árpával-érő-körte* vagy a *búzával-érő-körte* (NySz[.]) helyett *árpakörte, búzakörte*. Az ilyen típust k i h a g y ó ö s s z e v o n á s n a k lehet nevezni”. A hasonlóknak nem ritkák a szóképzetben: *zsidayobicska* 'fanyelű kés' (MNYA. 259: 19). A *zsidó* szó megjelenésének feltehető oka, hogy 'zsidó kereskedőnél vásárolt fanyelű kés'-ről van szó.

Az összetétellel váló szerkezetekben jelentéskeveredések történnek. Ilyet mutatnak például a 'fanyelű kés' jelentésre használatos szavak, kifejezések: *zsidó^ubicsak, zsidókés* (MNYA. 259: Ro 2), *fanyelű kés, piros nyelvű kés, zsidó^unyelvű kés* (MNYA. 259: Ro 1) stb. Az atlaszlap *bⁱécsibicska, lengyenbicsak* [lengyelbicsak], *kajáribicsak* stb. adatai ugyancsak az eredetre vonatkoznak; vö. ÚMTsz. *bicsak, bicska*. Esetleg kihagyó összevonás történhetett: **zsidó kereskedőnél vásárolt fanyelű (kés) → zsidónyelvű kés*, de a *zsidónyelvű bicsak* (ÚMTsz. *bicska* a.), a *kutyamonyú, a kutyamonyú-körte, a kutyamonyú-szilva* (ÚMTsz.) adatok jelzik, hogy a *zsidó, a kutya* 'apró ~ értéktelen ~ hitvány ~ olcsó' jelentésű. Hasonlóképpen ezekben a 'szürkevarjú'-t jelentő nevekben sincsen hasonlítás: *ködmönhátú ~ ködmönhátú ~ kálmánhátú vargyu* (SÁRA. 63. térképlap).

A 'fanyelű kés' szólapja a MNYA.-ban azt is mutatja, hogy ugyanannak a tágynak egy helyen és egyidőben több neve lehet, az említetteken kívül *ħarom krajčaros lófasznye Lü kijës* mellett a *bicska, bugylibicska* és más megnevezés is van, a *diku, a fabicska, a bugylibicska, a fanyelű bicska* és a *bicska* mindegyike megvan egy kutatóponton, a *zsidayobicska* mellett van *budlibicska* és *bugylibicska* (MNYA. 259: 15, 19). Ennek következménye jelentéskeveredés (Károly 1970: 233) lehet:

bosnyák tyúk („A bosnyákok földjéről származó v. róluk elnevezett”, ÉrtSz. *bosnyák* a.) × *kopasznyakú tyúk* ≡ *bosnyáknyakú tyúk*.

3. A *bosnyáknyaku* szó jelentéskialakulásának tehát történeti okokból nincs köze semmilyen bosnyák kopasz fejéhez (amelyek miatt voltaképpen csupán csiszármunkát végeztem az etimológia fegyvertárában), szemantikai okokból nincs hasonlítás, nincs jelentősége a más *-ú/-ű ~ -jú/-jű* képzős szerkesztmények hasonlító vagy egyéb szerepét párhuzamba vonni, egyébként sincs emberi tulajdonságot jelölő állatnév, sőt bizonyos állatok megnevezésében rendszerszerű a származási helyükre utalás. Vannak a magyarban hasonló szerkezetű szavak, mint ez, amely ’bosnyák vidékről való (és kopasz nyakú) tyúk’-ot jelent, quod erat demonstrandum.

SZAKIRODALOM

- Büky László 1982. Markó Imre Lehel, Kiskanizsai szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 279 lap. *Magyar Nyelv* 78: 505–8.
- Büky László 2002. Deme László nyolcvanéves. *Magyar Nyelvőr* 126: 129–32.
- Büky László 2005. Ördög Ferenc: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 959 lap. *Magyar Nyelvőr* 129: 123–4.
- Büky László 2009. Bosnyáknyakú tyúk. *Magyar Nyelvőr* 133: 222–3.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Flórián Mária 1982. [A] tarfej. In: Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982. *Magyar néprajzi lexikon* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Flórián Mária 1997. Hajviselet. Tar fej. In: Balassa Iván (főszerk.): *Életmód. Magyar néprajz* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest. 709–10.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria 2006. *Magyar nyelvtan nemcsak magyaroknak*. Szegedi Tudományegyetem Hungarológiai Központ, Szeged. (Lépésenként magyarul.)
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1983. Pontatlan jelentésmagyarázatok tájszótárainkban. *Magyar Nyelv* 107: 330.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu (szerk.) 1970. *A magyar nyelvjárások atlasza II. (198–388. térképlap)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OklSz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- SárA. = Sajtos József 2004. *Sárvíz menti nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (MNYTK. 220. sz.)
- Szabó József 2007a. *A népi szemlélet tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Szabó József 2007b. Néhány, *-ú, -ű* képzővel keletkezett tájszó magyarzata. In: Benő Attila, Fazakas Emese, Szilágyi Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok I–II*. Anyanyelvpólkó Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. II, 293–8.
- Szabó József 2009. Még egyszer a *bosnyáknyakú* származékszó magyarzatáról. *Magyar Nyelvőr* 133: 492–5.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár I–*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–.